

Hoffmann István

A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai

1. A magyar nyelv legfontosabb korai, hazai szórványemlékeit jó fél évszázaddal ezelőtt, a 20. század derekán az akkori vezető nyelvtörténészek igen alapos nyelvtörténeti vizsgálatnak vetették alá. PAIS DEZSŐ a veszprémvölgyi apácák adománylevelét (1939), KNEI ZSA ISTVÁN a zobori okleveleket (1947–1949), SZABÓ DÉNES pedig a dömösi adománylevelet (1954) részesítette tüzetes elemzésben. BÁRCZI GÉZA az első eredetiben fennmaradt hiteles magyarországi oklevelet, a tihanyi apátság alapítólevelét vizsgálta meg önálló monográfiában (1951), amely aztán nemcsak e műfajnak, hanem az egész magyar nyelvtörténetírásnak is klasszikus alkotásává lett. E becses dolgozatok s mellettük még más, hasonló témát feldolgozó írások a magyar nyelvtörténeti vizsgálatoknak ma is fontos darabjai, mivel a korai Árpád-kor nyelvállapotáról bennük és ezek alapján másutt megrajzolt kép fő vonásai ma is érvényesek, s az első szövegemlékek megjelenése előtti időszak helyesírás- és hangtörténete, valamint szókincs- és morfématörténete az e munkákban testet öltő kutatások nélkül aligha lenne jellemezhető.

E nyelvemlék-feldolgozások az érintett nyelvi elemeket (főleg hely- és személynéveket) általános magyar nyelvtörténeti szempontok szerint dolgozták föl, a fentebb említett nyelvi részrendszerek minél pontosabb rekonstruálása céljából. Az egyes szórványok névjellege e vizsgálatokban nem kapott igazán fontos szerepet, a szerzők inkább a tulajdonnevek és a közszók hasonló nyelvi viselkedését hangsúlyozták. E kétségtől megmutató egyezések mellett azonban a különbségek kiemelése, a szórványok tulajdonnévi jellegének előtérbe állítása is több területen előnyvel járhat. Az onomasztikai szempont érvényesítése segítheti mindenekelőtt magát a névfejtést — ami a fenti munkákban is kitüntetett szerepet kapott —, azaz az egyes szórványok nyelvi eredetének és történetének a megvilágítását, amely minden további névtani és általános nyelvtörténeti következtetésnek is alapjául szolgál. Az általános névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű közelítésmód az egyes nevek magyarázatában számos enélkül megoldhatatlan kérdést megválaszolhatóvá tesz, vagy éppen addig biztosnak gondolt ismereteket helyez más megvilágításba. E módszer a névfejtést az egyediségből a rendszerszerűség szintjére helyezi, s ezáltal a következtetések lehetőségeit is kitágítja.

A névtörténeti szempont azonban nemcsak az egyes szórványok magyarázatát pontosíthatja, illetve bővítheti ki különféle irányokba, hanem a források egészére is alkalmazható, ami ugyancsak számottevő előnyökkel járhat: újabb ismereteket adhat magáról a szóban forgó oklevélről, de még inkább a korabeli névrendszernek s ezen keresztül a nyelvnek az általános jellegéről, állapotáról is. A névtani szempont érvényesítésére való törekvés már BÁRCZI monográfiájában is megfigyelhető, a szerző ugyanis egy-egy rövidebb fejezetben megkísérelte áttekinteni a Tihanyi alapítólevél szórványai alapján a korabeli hely- és személynévadás jellegzetességeit (1951: 65–7, 67–8). A helynevekről írott részben szólt arról, hogy milyen módon lehet elkülöníteni az alapítólevél közsói és tulajdonnévi értékű elemeit, valamint a helynevek természeti és műveltségi névcsoportjait, emellett kiemelt néhány eredetbeli réteget, és megemlített bizonyos jellemző tipológiai csoportokat is.

A Tihanyi alapítólevél szórványainak összességét névtani szempontból rajta kívül tudomásom szerint csak KRISTÓ GYULA érintette, aki a szórványok vallo-mását — több korai oklevelünk névanyagával együtt — az etnikai rekonstrukció ügyében kívánta felhasználni (1993, 2000). Az efféle távolabbra vezető történeti vizsgálatok súlya és jelentősége már önmagában is indokoltá teszi, hogy szigorúbb és korszerűbb névtani vizsgálatokkal ellenőrizzük az ő nyelvészeti-névtani alapú bizonyítási eljárását. A forrás egészére vonatkozó névrendszertani vizsgálat persze nemcsak a történettudományi hasznosítás szempontjából lehet fontos, hanem elsősorban és legközvetlenebbül nyelvészeti és névtani tekintetben: a szó- és névföldrajz, a történeti névtipológia és a történeti névszociológia meríthet leginkább egy ilyen vizsgálat eredményeiből.

2. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani elemzésébe a fentiekben elmondottak értelmében azt követően lehet csak belefogni, ha a forrás egyes részleteit, elemeit névtani szempontból önmagukban is értékeltük. Én magam ezt a munkát elvégeztem ugyan (HOFFMANN 2007a),¹ mivel azonban az ide vonatkozó ismeretek kifejtése könyvnyi terjedelmet igényel, ennek itt még csak a rövid összefoglalására sem vállalkozhatom. Ám erre az itteni mondandóm szempontjából nincs is feltétlenül szükség, ugyanis a forrás egészének az alábbiakban bemutatandó névrendszertani elemzését egyfajta módszertani kísérletnek szánom, s így a hangsúly nem annyira magára a vizsgálat tényanyagára, hanem sokkal inkább az eljárás menetére, szempontjaira helyeződik. Azokon a pontokon azonban, ahol az egyes szórványok interpretálásában véleményem

¹ Az értekezést e tanulmány közzétételét megelőzően sajnos, nem állt módomban publikálni. Az oklevél egyes részleteit azonban több munkámban is érintettem, a nevek magyarázatával összefüggésben itt leginkább a *Mortis* és a *Gisnav* birtok leírását tárgyaló dolgozataim (HOFFMANN 2006a és 2007c), valamint néhány Balaton-környéki hely nevének elemző írásom (2007b) említendő.

jelentősebben különbözik a hagyományosnak tekinthető (döntően BÁRCZItól kifejtett) felfogástól, az eltérés főbb mozzanatait igyekszem tömören jelezni.

2.1. A névrendszertani vizsgálat első lépésének értelemszerűen maguknak a szórványoknak az elkülönítését tarthatjuk. Ez nem minden esetben egyszerű és egyértelműen megoldható feladat, mivel a helyet jelölő magyar nyelvű elemeket egyrészt a latin szövegtől, másrészt pedig egymástól kell megkülönböztetnünk, azaz a szövegnek egyfajta szegmentálását kell elvégeznünk. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy egyes esetekben latin nyelven megjelenő formák mögött is húzódnak magyar helynevek, s a magyar mellett más vulgáris nyelveken (szláv, német) használt elemeket is figyelembe kell vennünk. Amikor tehát helyet jelölő (közszói vagy tulajdonnévi értékű) magyar nyelvű szórványokról beszélünk, akkor leegyszerűsítve azokról a vulgáris nyelveken megjelenő elemekről szólnunk, amelyek többnyire közvetlenül vagy ritkábban valamely latin forma mögött meghúzódva jelennek meg a források szövegében.

A Tihanyi alapítólevélben az alábbi helyet jelölő szórványokat látom elkülöníthetőnek. Az alapítólevél szövegét a DHA. alapján (145–52) idézem, kényszerűen követve a szövegkiadást a kis és nagy kezdőbetűk használatában is, noha az ott alkalmazott megoldásokat a közszói, illetve tulajdonnévi jelleg megítélésével nem hozom kapcsolatba. A magyar elemeket — ahol van ilyen — a latin szövegbe illesztés eszközével együtt adom meg, mivel ezeknek a szórványok értékelésében fontos szerepük van.

1. in loco, qui vulgo dicitur <i>Tichon</i>	18. inter <i>Seku ueieze</i>
2. super <i>Balatin</i>	19. in eodem <i>Bolatin</i>
3. locus, qui vocatur <i>Petra</i>	20. inter <i>Putu uueieze</i>
4. rivulus namque, qui dicitur <i>Fuk</i>	21. {inter} <i>Knez</i>
5. locus est alius, qui dicitur
<i>Huluoodi</i>	22. locus est, cognominatus <i>Lupa</i>
6. ab eodem <i>Huluoodi</i>	23. villa, quę uocatur <i>Gamas</i>
7. ad lacum <i>Turku</i>	24. viis, quarum una vocatur <i>Ziget</i>
<i>zadu</i>
8. ad <i>Zakadat</i>	25. locus, qui <i>Gisnav</i> dicitur
9. ad angulum <i>aruk</i>	26. iuxta <i>Fizeg</i>
10. ad <i>Seg</i>	27. <i>munorau kereku</i>
11. ad <i>Ursa</i>	28. <i>Uluues megaia</i>
12. inter <i>Zilu kut</i>	29. <i>monarau bukur[r]ea</i>
13. {inter} <i>Kues kut</i>	30. ad <i>Fizeg azaa</i>
14. locus, <i>Kert hel</i> nomine	31. ultra <i>Fyzege</i>
15. ab eodem lacu <i>Bolatin</i>	32. ad <i>brokina rea</i>
16. locus (...) cuius est vocabulum
<i>Koku zarma</i>	33. ad <i>kurtuel fa</i>
17. in <i>Keuris tue</i>	34. ad <i>hurhu</i>
	35. ad <i>monarau kerekv</i>

36. locus <i>Mortis</i> dictus	60. piscina(s) <i>Lopdi</i>
37. a <i>Sar feu</i>	61. ad <i>U[gr]in baluuana</i>
38. <i>eri itu rea</i>	62. ad <i>aiu</i>
39. <i>Ohut cutarea</i>	63. ad <i>Eleuui humuk</i>
40. ad <i>holmodi rea</i>	64. ad <i>harmu ferteu</i>
41. <i>Gnir uuege holmodia rea</i>	65. ad <i>Ruuoz licu</i>
42. <i>Mortis uuasara kuta rea</i>	66. ad <i>harmu hig</i>
43. <i>Nogu azah feherea</i>	67. ad <i>Iohtucou</i>
44. ad <i>Castelic et Feheruuaru rea</i>
<i>meneh hodu utu rea</i>	68. ad <i>Babu humca</i>
45. <i>Petre zenaia hel rea</i>	69. ad <i>Oluphelr[e]ja</i>
46. uilla, quę vocatur <i>Fotudi</i>	70. ad <i>Cuesti</i>
47. <i>Aruk tue</i>	71. per medium aquę, quę vocatur
<i>Culun</i>
48. ad <i>Kangrez viam</i>	72. ad <i>fekete kumuc</i>
49. ad <i>Lean syher</i>	73. ad <i>fuegnes humuc</i>
50. ad <i>Aruk fee</i>	74. ad <i>cues humuc</i>
51. ad <i>Luazu holma</i>	75. ad <i>Gunusara</i>
52. ad <i>Kasztelic</i>	76. ad <i>Zakadat</i>
53. ad portum <i>Ecli</i>	77. ad <i>Serne holma</i>
54. ad <i>Fidemsi</i>	78. ad <i>aruk</i>
55. ad <i>Aruk tue</i>	79. ad <i>baluuan</i>
56. ad caput <i>Petre</i>	80. de <i>Sumig</i>
57. ad <i>Bagat mezee</i>	81. in <i>Thelena</i>
58. [ad] <i>Asauuagi</i>	82. lacum <i>Segisti</i>
59. piscina(s) <i>Opoudi</i>	

A szórványok elkülönítésében az egyes feldolgozások csak apró különbségeket mutatnak. Korábban például többen egynek számították a 37. és a 38. szórványt, az általam egybetartozónak tekintett, 44. számmal jelölt szöveghelyet viszont két egységként volt szokás tárgyalni. BÁRCZI 76 számozott szórványt sorolt fel (1951: 8–11), a nagyobb eltérés azonban inkább csak látszólagos, mivel ő az azonos helyre vonatkozó neveket közös sorszám alatt tünteti föl.

2.2. Az egyes szórványok által jelölt helyek lokalizálása a nyelvi rekonstrukció szerves része. Korábban ezt inkább történettudományi szempontból gondolták fontosnak: ERDÉLYI LÁSZLÓ elsősorban a birtokjoggal összefüggésben azonosította az egyes helyeket (1908: 237–41), és BÁRCZI GÉZA sem annyira a nyelvi elemzés részének, mint inkább az előfeltételének tekintette a lokalizálást, és ebben elsősorban a történettudományt tartotta illetékesnek (vö. pl. 1951: 5–6). A nyelvi elemzésben is nélkülözhetetlen szerepe van azonban a szórványok által jelölt helyek azonosításának, mivel egy-egy forrásadat szerencsés esetben éppen ennek révén válik valamely szűkebb vagy bővebb adatsor részévé, ami a pontos

nyelvi értelmezését, megfejtését nemcsak nagyban segítheti, hanem gyakran nélkülözhetetlen is ehhez. A lokalizálás ily módon főleg az egyes szórványok elemzéséhez kötődik, de a forrás egészére vonatkozóan is nagyon lényeges, mivel ez teremti meg a nyelvi adatok nyelvföldrajzi értékelésének a lehetőségét.

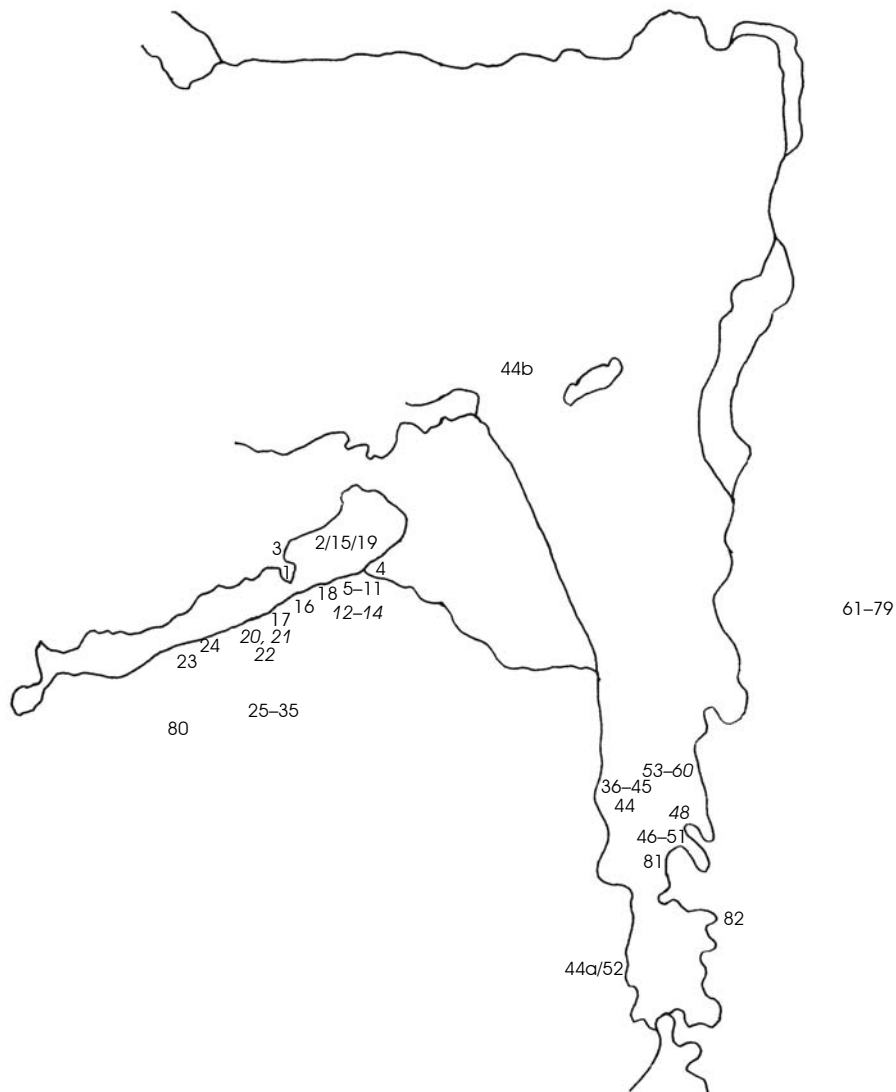
A Tihanyi alapítólevél szórványai között van néhány olyan, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen a Balaton három említése (2., 15., 19.), s kétszer szerepel *Huluoodi* (5., 6.) és a Füzegy patak (26., 31.) neve. Azonos helyet jelöl nyelvileg eltérő megformálással az *U[gr]in baluuana* (61.) és a *baluuan* (79.), s nem zárható ki a két *Aruk tue* (47., 55.) lokális azonossága sem. Így megállapítható, hogy a 82 szórványhely 76–77 különböző hely megjelölésére szolgál.

Ezek a helyek azonban nem szétszórta találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el. Ezek helyzetét ERDÉLYI (1908: 243) és BÁRCZI (1951 térképmelléklete) némileg eltérően állapította meg, s az ő véleményüket egyes részletekben többen is módosították: GYÖRFFY GYÖRGY például *Culun* birtok (61–79.) helyét illetően (1956), SZENTGYÖRGYI RUDOLF pedig legutóbb *Mortis* (36–45.) térségére vonatkozóan (2007). Anélkül, hogy itt a részletekbe belebocsátkoznánk, az alábbi térképen (1. ábra) bemutatom a Tihanyi alapítólevél helyet jelölő szórványainak általam leginkább lehetségesnek gondolt lokalizációját.

A térképről kitűnik, hogy a tihanyi apátságnek 1055-ben adományozott birtokok viszonylag nagy területen szétszórva feküdtek, négy birtokkörzet azonban határozottan kirajzolódik. Az első a Balaton vidékén, a mai Tihanyi-félszigeten (1–3.), de főleg a déli parton *Fuk* és *Gamas* között (4–24.), azaz a mai Siófok és Balatonlelle, Balatonboglár közötti területen található. E térségben azonban néhány hely fekvését pontosabban meghatározni nemigen lehet, ezek elhelyezkedését inkább csak valószínűsíteni tudjuk. A második körzet Belső-Somogyban, a Füzegy, mai nevén Koppány patak mellett található, Kisbárapáti vidékén (25–35.), és nem messze tőle Somogyvár területén (80.). A harmadik birtokcsoport a Duna és a Sár(víz) között terült el, Tolna és Fadd környékén, illetve attól kicsit észak-északnyugati irányban (36–60. és 81., e nevek lokalizációjához lásd HOFFMANN 2006a és SZENTGYÖRGYI 2007). E terület közelében, a Dunától keletre található *Segisti* is (82.). A bizonyára legnagyobb kiterjedésű birtok, Kolon a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területén feküdt (61–79.). Végül két távolabbi helyet, *Kesztölcöt* (44a., 52.) és *Fehérvárt* (44b.) kell megemlíteni, amely nem birtokként, hanem irányjelölőként szerepel az alapítólevélben, de nem zárható ki, hogy ugyanígy értelmezendő a pontosabban nem lokalizálható *Kangrez* (48.) is.²

² Ehhez lásd e kötetben SZENTGYÖRGYI RUDOLF tanulmányát (29–53).

1. ábra. A Tihanyi alapítólevél helyet jelölő szórványainak lokalizációja.
(A dőlt számok bizonytalan lokalizálást jeleznek.)

3. Az adatok lokalizálása, mint arról már fentebb szó volt, megteremti a szórványok nyelvöldrajzi értékelésének a lehetőségét, de ezt további eljárásokkal célszerű finomítani. E tekintetben általános alapként, de nem kivétel nélküli szabályként fogadhatjuk el azt a tételt, hogy az oklevelekben rögzített helynevek — elsősorban a birtokjog biztosítása érdekében — többnyire a helybeli névhaszná-

latot tükrözik, s így alapvetően alkalmasak a lokalizált helyek nyelvének jellemzésére. Emellett azonban az is kétségtelenül igazolható, hogy az oklevelek magyar nyelvű szórványanyagán az oklevél-kiállító szervek nyelvi ténykedése is nyomot hagyhatott (ehhez lásd HOFFMANN 2004). Ez megmutatkozhat a magyar (vagy más vulgáris nyelvű) helynevek latin nyelvű használatában, tetten érhető bizonyos típusú közszók alkalmazásában, illetve egyes grammatikai szerkezetek létrehozásában. Az oklevelek nyelvi adatainak nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai értékelésében ezeket a tényezőket is figyelembe kell venni.

3.1. A Tihanyi alapítólevél szövegében olyan magyar helynév, amely minden kétséget kizáróan latin nyelven szerepelne, nem található, pedig ez a későbbi oklevelezési gyakorlatban egyes helynévfajták esetében meglehetősen gyakori megoldás volt: Fehérvár neve például az 1055. évi említést kivéve évszázadokon át nem szerepel magyar formában (vö. HOFFMANN 2006b: 144). A *Petra* (3.) és az *ad caput Petre* (56.) szórvánnyal kapcsolatban sűrűn felmerül, hogy ezek nem magyar nevek, hanem a latin 'szikla' jelentésű szó előfordulásai, amely egy megfelelő magyar tulajdonnév fordításaként, illetve egyszerűen valamely sziklás hely latin közszoí megjelölőjeként áll a szövegben. E részek azonban elsősorban a befoglaló latin szerkezetek jellege, az oklevél szövegkörnyezete, valamint a neveknek a magyarban való problémamentes magyarázata miatt sokkal inkább magyar helyneveknek tekinthetők, így a továbbiakban is eképpen tárgyalom őket. Néhány esetben feltehető azonban bizonyos fokú, elsősorban a hangalakokat érintő latinizálás megléte: leginkább Tolna *Thelena*-ként (81.) való említésében, s talán a *Balatin* ~ *Bolatin* (2., 15., 19.) és a *Sumig* (80.) utolsó szótagbeli magánhangzóját érintően, de ezek a körülmények nem teszik kétségessé, hogy e nevek az alapítólevél korában a maival azonos szerkezetű helynévként léteztek. Két szórvány esetében — főleg a későbbi névadatok hiánya s részben névszerkezeti okok miatt — elvileg lehetségesnek tarthatjuk a részfordítás alkalmazását is: az *ad Kangrez viam* (48.) mögött eszerint esetleg egy **Kangrez út(ja)* név is lapanghat, az *ad portum Ecli* (53.) pedig az **Ekli-rév(e)* megfelelője is lehet.

3.2. Az oklevél-kiállító magyar nyelvi nyomai az alapítólevélben is bőségesen megtalálhatók. Leginkább a magyar nyelvű elemeknek a latin szövegbe történő beillesztését szolgáló eszközök között bukkanunk ilyenekre, a *reá* névutó ebben a szerepben 11 esetben fordul elő (a 44. szórványban emellett a magyar nyelvű szerkezet létrehozásában is részt vesz): *monarau bukur[r]jea* (29.), ad *brokina rea* (32.), *eri itu rea* (38.), *Ohut cutarea* (39.), ad *holmodi rea* (40.), *Gnir uege holmodia rea* (41.), *Mortis uasara kuta rea* (42.), *Nogu azah fehe-rea* (43.), ad *Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea* (44.), *Petre zenaia hel rea* (45.), ad *Oluphel[r]jea* (69.). E szórványokat értelemszerűen a *reá* névutót elhagyva kell helynévként értelmezni.

Az alapítólevél három szövevényében szerepel a *hely* lexéma: *locus*, *Kert hel* nomine (14.), *Petre zenaia hel* (45.), *Oluphel* (69.), amelyet megítélésem szerint ugyancsak a szövegbe illesztés eszközeként használt fel az oklevél fogalmazója. A szót a helynevek mellett ilyen helyzetekben a későbbiekben is gyakran szereplő *locus* magyar megfelelőjének foghatjuk föl leginkább, mivel az itt felsorolt szerkezetekben mint esetleges helynevekben való szerepét névtipológiai érvek kevésbé támogatják, névrészszerupe legfeljebb az első fenti említés esetében képzelhető el valamennyire. Eszerint a három helynév alakját az alábbi formában rekonstruálhatjuk: *Petre zenaia* (45a.), *Olup* (69a.), *Kert(hel)* (14a.).

3.3. A Tihanyi alapítólevélben szerepelnek nem tulajdonnévi értékű közszók is, amelyek különválasztása nemcsak abból a szempontból fontos, hogy a nevek tipológiai vizsgálatában ezeket értelemszerűen nem vehetjük figyelembe, hanem amiatt is, hogy hozzájuk más nyelvészológiai és nyelvöldrajzi paraméterek kapcsolhatók, mint az ugyanott előforduló helynevekhez.

A közszók között elsőnek a fanevek említendőik: *monarau bukur* (29.), *brokina* (32.), *kurtuel fa* (33.). Az oklevelekben többnyire határpontként szereplő fák és bokrok szinte önkényesen változtatva hol latin, hol pedig magyar nyelven vannak megemlítve az oklevél-fogalmazó döntésétől függően. Ennek megfelelően a magyar nyelvi forma is leginkább az oklevél létrehozásában szerepet játszó személyek nyelvismeretéhez köthető, így a jelölés helyére vonatkozó szóföldrajzi jellemzőkkel aligha ruházható föl. Ettől függetlenül persze a kérdéses lexéma helyben is használatos lehetett — főleg a vélhetően széles körben ismert fanevek esetében tehető ez föl —, de elvi szempontból fontos hangsúlyozni, hogy az oklevélbeli említésből ez közvetlenül és feltétlenül nem következik. Ebből adódóan a fenti három fanevet nemcsak a helynevek, hanem a pontosan meghatározható nyelvöldrajzi értékkel rendelkező elemek közül is célszerű kihagynunk.

3.4. Nem egyszerű az oklevelekben szereplő földrajzi köznevek nyelvhasználati státusának a megítélése sem. Ezek között lehetnek olyanok, amelyek egyértelműen tulajdonnévi értékűek, mint például az alapítólevélben szereplő *Fuk* (4.). Más földrajzi köznevek viszont kétségtelenül közszói funkcióban állva inkább az oklevél-fogalmazók nyelvhasználatához köthetők (vö. HOFFMANN 2004: 52–7), ilyen egyértelmű eset azonban a Tihanyi alapítólevélben nem fordul elő. Az itt szereplő *Zakadat* (8., 76.), *aruk* (9., 78.), *Seg* (10.), *hurhu* (34.), *aiu* (62.) és *baluuan* (79.) tulajdonnév vagy közszó egyaránt lehet, határozott fogódzónk ennek megállapításához nincs. Ezért ezeket az eseteket a helynevek közé bizonytalanul besorolható elemeként veszem figyelembe a továbbiakban. A tulajdonnévi jelleg nehezen megítélhető volta érinti ugyan e szavaknak a nyelvöldrajzi értékelhetőségét is, de a kérdéses vidéken való ismertségük, használatuk sokkal inkább föltehető, mint a fanevek esetében. A földrajzi köznevek csoportjába a fentiek mellett megítélésem szerint esetleg felveendő a

holmodi (40.) és az *Asauuagi* (58.) is, annak ellenére, hogy e szavak hasonló képzővel egyértelműen közsóként máshonnan nem adathatók.

3.5. Az alapítólevél megformálásában részt vevő személyek nyelvi ténykedése egyes névszerűtlen szerkezetek létrehozásában is tetten érhető. A Tihanyi alapítólevélben minden kétséget kizáróan ilyen az *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu* (44.), amely egy útszakasznak a haladási irányait megjelölő, valójában magyar–latin kevert nyelvű szerkezet (ennek részleteihez lásd HOFFMANN 2006a: 52–60 és SZENTGYÖRGYI 2007). A szórványból világosan kihámozható azonban a *Castelic* (44a.) és a *Feheruuaru* (44b.) településnév, valamint a *hodu utu* (44c.), amely tulajdonnévi vagy esetleg közsói értékű szerkezetnek is fölfogható. Jóval nehezebben ítéltető meg a *Gnir ueege holmodia* (41.) és a *Mortis uasara kuta* (42.) szórványok jellege: e kétszeresen jelölt birtokos szerkezetláncokat a hasonló jellegű szerkezeteknek a régi magyar helynévanyagból való hiánya vagy legalábbis szórványként is igen ritka előfordulása miatt kevésbé tarthatjuk helynévnek, hanem inkább talán az oklevélalkotóknak a pontos leírásra törekvő szándéka nyilvánul meg bennük. E bizonytalan névstátus mögött azonban mindkét esetben jól megragadható helynévi mag rejlik: a *Gnir ueege* (41a.) és még inkább a *Mortis uasara* (42a.) tulajdonnévi értéke aligha lehet kérdéses.

Két szórványt a tulajdonnévi jellegük szempontjából amiatt gondolok kissé bizonytalanul megítélhetőnek, mivel olyan helyfajta jelölnek meg, amelyet tulajdonnévvel nemigen volt szokás megnevezni: ilyen talán az *Uluues megaia* (28.), amely Disznó falunak a szomszédos Ölyves falutól elhatároló mezsgyéjét jelölhette (ehhez lásd HOFFMANN 2007c: 359–62), valamint az *U[gr]in baluana* (61.), amely a Kolon tó környéki birtok és a szomszédos Ugrin nevű falu között álló határjelre (bálványra) utal. Nem zárható ki persze ezek tulajdonnévi jellege sem, az azonban kétségtelen, hogy a bennük szereplő *Uluues* (28a.) és *U[gr]in* (61a.) helynévi értékű elemként vizsgálandó.

4. A fentiekben bemutatott módszerek alkalmazásával pontosabban körülhatárolhatjuk egy-egy forrás helynévanyagát. E szempontrendszer segítségével — mint láthattuk — egyrészt kiszűrhetők a szórványként előforduló nem tulajdonnévi elemek, gyakran azonban csak azt állapíthatjuk meg, hogy a közsói vagy tulajdonnévi jelleg tekintetében nem tudunk határozottan állást foglalni. Más oldalról viszont arra is van lehetőségünk, hogy az egyes oklevelekben közvetlenül megjelenő helynevek mellett olyan neveket is figyelembe vegyünk, amelyek valamely más helynév részeként szerepelnek. Ennek abban az esetben van jelentősége, ha a régi magyar helynévrendszer jellemzését kívánjuk elvégezni a konkrét források szórványai alapján. A neveknek más nevekben való megjelenését etimológiai és helynévtíplógiai ismereteink (ehhez lásd TÓTH V. 1999) alapján tárhatjuk föl.

A Tihanyi alapítólevélben a *Keuris tue* (17.), illetőleg a *Sar feu* (37.) mögött minden kétséget kizáróan a *Keuris* (17a.) és a *Sar* (37a.) víznév húzódik. Kétszemes nevet foglal magában az *Ohut cuta* (39.): *Ohut* (39a.) és a *Nogu azah fehe* (43.): *Nogu azah* (43a.). A korábbiakban láttuk, hogy az önmagukban álló földrajzi köznévi alakú szórványok nyelvi státusának megítélésére nincsenek biztos kritériumaink. Ugyanígy nem lehet eldönteni azt sem, hogy azokban a nevekben, amelyekben a bővítményrészben földrajzi köznév szerepel, tulajdonnévi vagy közszói névrészként értékelhető-e. A *Ziget zadu* (24.) előtagja eszerint akár tulajdonnévi értékű elem is lehet: *Ziget* (24a.), s ugyanilyen helyzetű az *eri itu* (38.): *eri* (38a.), *Gnir uuege* (41a.): *Gnir* (41b., ez utóbbi eredeti közszói 'nyírerdő' vagy 'mocsár' jelentésben is állhat), de az *aruk tue* (47. és 55.): *aruk* (47a. és 55a.), *aruk fee* (50.): *aruk* (50a.) sem zárható ki ebből a sorból. A fenti biztosnak mondható, illetőleg eleve bizonytalan megítélésű esetek mellett vannak olyan további adatok is, amelyekről a későbbi etimológiai kutatások esetleg kideríthetik, hogy szintén tartalmaznak egy további helynévi elemet is: ilyen lehet talán a *Gunusara* (75.) és a *Serne holma* (77.), a jelenlegi bizonytalan ismeretek birtokában azonban ezt az elvileg felmerülő lehetőséget a továbbiakban nem veszem figyelembe.

A helynevekkel gyakran megtörténik az is, hogy — többnyire metonimikus változás révén — az eredeti jelöltjük mellett egy másik hely jelölőjévé is válnak. A névrekonstruktív eljárás során néha arra is rá tudunk mutatni, hogy ez a jelentésváltozás milyen körülmények között történt meg. A Tihanyi alapítólevélben *Culun* (71.) víznévként szerepel ugyan, s ezt az értelmét a későbbi-mai *Kolon-tó* forma is megerősíti, valószínű személynévi eredete azonban arra utal, hogy eredetileg lakott hely nevéül szolgálhatott, így ilyen funkcióban is célszerű figyelembe vennünk (71a.). *Turku* (7.) és *Segisti* (82.) tóként van ugyan megjelölve a szövegben (*ad lacum Turku, lacum Segisti*), ám ezeket nagy valószínűséggel inkább egy 'Turku, illetve Segisti település tava' értelmű körülírásnak tarthatjuk, amelyben *Turku* (7a.) és *Segisti* (82a.) település neve szerepel. Elképzelhető azonban az is, hogy ezek metonimikusan magukat a tavakat is jelölhették: a második név esetében ezt későbbi előfordulások is támogatják, az elsőre azonban ilyen adatokat nem találunk.

A fentiek alapján összeállíthatjuk a Tihanyi alapítólevélben előforduló helynevek listáját. Félkövér szedéssel azok a nevek szerepelnek, amelyek biztosan vagy legalábbis nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekinthetők. Normál szedéssel a bizonytalanul megítélhető elemek állnak, s kihagytam azokat a szórványokat, amelyek véleményem szerint semmiképpen sem tarthatók helynévnek. A sorszám mellé tett betűvel különböztettem meg a nevek közül kikövetkeztetett további helyneveket: ilyenek a biztos és a bizonytalan megítélésű elemek között egyaránt találhatóak. Csillaggal jelöltem meg az esetleg latin fordításnak tekint-

hető formák magyar megfelelőit. Egy sorban, egymás mellett szerepelnek az azonos helyre vonatkozó elemek, kérdőjellel vannak megjelölve a bizonytalan, de feltehető azonosságok.

A Tihanyi alapítólevél szórványai tehát 71–72 biztosan vagy nagy valószínűséggel helynévnek tekinthető elemet tartalmaznak, továbbá 23–24 olyat, amelynek a helyjelölő szerepe kétségtelen ugyan, de a tulajdonnévi státusa bizonytalanul ítéhető csak meg, azaz többé-kevésbé alkalmas arra, hogy helynévrendszertani tekintetben figyelembe vegyük. Ez utóbbiak között nagyrészt földrajzi köznevekkel azonos alakú elemek találhatók, illetőleg olyanok, amelyek szerkezetük vagy az általuk jelölt hely fajtája miatt kétes megítélésűek. Összesen tehát csaknem száz olyan elemet vizsgálhatunk meg az alapítólevél szórványai alapján, amely kisebb-nagyobb biztonsággal helynévnek tekinthető. Ezek szerint a Tihanyi alapítólevélben az alábbiak vehetők helynévként figyelembe.

1. <i>Tichon</i>	26. <i>Fizeg</i> ~ 31. <i>Fyzege</i> =	45a. <i>Petre zenaia</i>
2. <i>Balatin</i> ~ 15./19. <i>Bolatin</i>	30a. <i>Fizeg</i>	46. <i>Fotudi</i>
3. <i>Petra</i>	27. <i>munorau kereku</i> ~	47. <i>Aruk tue</i> ?= 55.
4. <i>Fuk</i>	35. <i>monarau kerekv</i>	47a. <i>Aruk</i> ?= 50a.
5. <i>Huluoodi</i> ~ 06.	28. <i>Uluues megaia</i>	48. <i>Kangrez</i>
7. <i>Turku</i> 'víz'	28a. <i>Uluues</i>	48a. * <i>Kangrez</i> útja
7a. <i>Turku</i> 'település'	30. <i>Fizeg azaa</i>	49. <i>Lean syher</i>
8. <i>Zakadat</i>	34. <i>hurhu</i>	50. <i>Aruk fee</i>
9. <i>aruk</i>	36. <i>Mortis</i>	50a. <i>Aruk</i>
10. <i>Seg</i>	37. <i>Sar feu</i>	51. <i>Luazu holma</i>
11. <i>Ursa</i>	37a. <i>Sar</i>	53. <i>Ecli</i>
12. <i>Zilu kut</i>	38. <i>eri itu</i>	53a. * <i>Ecli</i> -rév(e)
13. <i>Kues kut</i>	38a. <i>eri</i>	54. <i>Fidemsi</i>
14. <i>Kert hel</i>	39. <i>Ohut cuta</i>	55. <i>Aruk tue</i>
14a. <i>Kert</i>	39a. <i>Ohut</i>	55a. <i>Aruk</i>
16. <i>Koku zarma</i>	40. <i>holmodi</i>	56. <i>Petre</i>
17. <i>Keuris tue</i>	41. <i>Gnir uuege holmodia</i>	57. <i>Bagat mezee</i>
17a. <i>Keuris</i>	41a. <i>Gnir uuege</i>	58. <i>Asauuagi</i>
18. <i>Seku ueieze</i>	41b. <i>Gnir</i>	59. <i>Opoudi</i>
20. <i>Putu uueieze</i>	42. <i>Mortis uuasara kuta</i>	60. <i>Lopdi</i>
21. <i>Knez</i>	42a. <i>Mortis uuasara</i>	61. <i>U[gr]in baluana</i> =
22. <i>Lupa</i>	43. <i>Nogu azah fehe</i>	79. <i>baluan</i>
23. <i>Gamas</i>	43a. <i>Nogu azah</i>	61a. <i>U[gr]in</i>
24. <i>Ziget zadu</i>	44a. <i>Castelic</i> ~ 52. <i>Kasztelic</i>	62. <i>aiu</i>
24a. <i>Ziget</i>	44b. <i>Feheruuaru</i>	63. <i>Eleuui humuk</i>
25. <i>Gisnav</i>	44c. <i>hodu utu</i>	64. <i>harmu ferteu</i>
		65. <i>Ruuoze licu</i>

66. <i>harmu hig</i>	71a. <i>Culun</i> 'település'	77. <i>Serne holma</i>
67. <i>Iohtucou</i>	72. <i>fekete kumuc</i>	78. <i>aruk</i>
68. <i>Babu humca</i>	73. <i>fuegnes humuc</i>	80. <i>Sumig</i>
69a. <i>Olup</i>	74. <i>cues humuc</i>	81. <i>Thelena</i>
70. <i>Cuesti</i>	75. <i>Gunusara</i>	82. <i>Segisti</i> 'víz'
71. <i>Culun</i> 'víz'	76. <i>Zakadat</i>	82a. <i>Segisti</i> 'település'

5. A dolgozat címében megfogalmazott szándék, hogy tudniillik a Tihanyi alapítólevél szórványai alapján valamiféle névrendszertani tanulságokat fogalmazzunk meg, természetesen nem azon a föltevésen alapul, hogy bármely forrásnak (oklevélnek, regestrumnak, gesztának stb.) a névanyaga önmagában bármiféle rendszert alkotna. Az egyes nevek azonban mint a magyar helynévállomány elemei kétségkívül magukon viselik azokat a jegyeket, amelyek a magyar névadásra általában jellemzők, s így alkalmasak arra, hogy segítségükkel bemutassuk a magyar helynevek általános rendszertani vonásait. Az efféle elemzéshez nyilvánvalóan azok a források nyújtanak leginkább megfelelő anyagot, amelyek minél több, minél nagyobb területre vonatkozó hiteles adatot tartalmaznak. A Tihanyi alapítólevél névtani jelentőségét éppen ez a körülmény adja, hiszen a 11. század közepéről nyújt számunkra viszonylag nagy számú, megbízható adatot, amelyek — mint fentebb térképre kivetítve is láttuk — több vármegye területén elhelyezkedő négy kisebb-nagyobb birtokkörzetből valók. Az adatok névrendszertani értékét növeli az is, hogy különféle természeti-táji környezetre utalnak, s az ember természetátalakító tevékenységének is többféle formáját mutatják föl. Ennek alapján úgy vélem, hogy a forrásokból rekonstruálható legrégebbi magyar helynévrendszer fő vonásainak megismeréséhez a Tihanyi alapítólevél kínálja a legjobb lehetőséget.

A helynevek rendszertani elemzését célszerű helynévfajták szerint elvégezni (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 33–41), mivel ha a nevek ilyen jellegű sokféleségét figyelmen kívül hagyjuk, jellemző rendszertani vonások mosódhatnak össze, markáns nyelvi különbségek tűnhetnek el, egyenlítődhöz ki az interpretáció során. A helynévfajták kellően differenciált osztályozását azonban csak bővebb, legalább ezres nagyságrendű anyag vizsgálatában célszerű használni, mivel ellenkező esetben az osztályokba sorolható kis számú név nem ad lehetőséget a legvisszafogottabb általánosításra sem.

A történeti forrásokból a név által jelölt hely jellege, fajtája sokszor teljes bizonyossággal meg sem állapítható, bár ebben szerencsés esetben több körülmény is a segítségünkre lehet. Ilyenek például a nevek mellett gyakran szereplő latin nyelvű fajtajelölő szók, amelyek azonban a Tihanyi alapítólevélben még viszonylag ritkán jönnek elő (*lacus, villa, rivulus* stb.). Következtethetünk a név fajtájára a név alaprészeként álló földrajzi köznévi, illetőleg a név későbbi megfelelői vagy akár tipológiai jellege alapján is, de a nevek változékonysága miatt ezek az információk félrevezetőek is lehetnek. E fenti problémák miatt a Tihanyi

alapítólevél valamivel kevesebb mint száz helynevet két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajta alá besorolva elemzem: a természeti és a műveltségi nevek kategóriáját aszerint választom szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyfajtaról van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alkotó-alakító munkája hozott létre. Az ennél pontosabban meghatározható helyfajtákra (pl. víznév, domborzati név stb.) — ott, ahol erre mód nyílik — csak ezeken a nagyobb osztályokon belül utalok.

5.1. A névrendszertani vizsgálatnak elengedhetetlen előfeltétele az egyes nevek helynév-etimológiai interpretációja. A megfejthetetlen vagy bizonytalanul magyarázható neveket a rendszertani vizsgálatban nem vehetjük figyelembe, még akkor sem, ha vannak is elképzelések — adott esetben persze akár egymástól nagyon is különbözők — az ide sorolható nevek eredetével kapcsolatban. Nem járnánk el azonban helyesen, ha a névrendszer egészének jellemzését nem meggyőző s így könnyen téves magyarázatokból kiindulva végeznénk el; a torzítás veszélye különösen olyankor lenne nagy, ha a rendszertani elemzés viszonylag kevés névre alapozva történik. Ilyen megfontolásból a Tihanyi alapítólevél szórványai közül az alábbiakat mint etimológiai szempontból bizonytalanul értelmezhetőket a rendszertani vizsgálatban nem vettem figyelembe: *Lupa*, *Gamas*, *Kangrez*, *Fidemsi*, *Iochtucou*.

A természeti és a műveltségi nevek aránya a Tihanyi alapítólevélben nem nagy különbséget mutat: az összes figyelembe vett név mintegy 60%-a az első, 40%-a pedig a második nagy kategóriába sorolható be. Még kiegyensúlyozottabb a kép, ha csupán a biztosan vagy nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekintett elemeket (azaz az előző listában félkövérrel szedett neveket) vesszük figyelembe: így a természeti és a műveltségi nevek csaknem fele-fele arányban (53% : 47%) vannak képviselve. Ez azt mutatja, hogy a műveltségi nevek között jóval több a biztosan névnek tekinthető elem, s ráadásul az ebbe a névfajtába tartozó helynevek szerkezeti-tipológiai szempontból is egyneműbbek, mint a természeti nevek. Ezért először ezt a csoportot tekintem át.

5.2. A műveltségi nevek között mindössze egyetlen idegen eredetű helynevet találunk: *Castelic* ~ *Kasztelic* település nevét. E névfajta nagyobb részt lakott helyek, települések megnevezései alkotják, ide sorolható a névcsoporthoz elemeinek csaknem kétharmad része. A 22 településnév a kétrészes *Feheruuaru* kivételével egyrészes helynév (az elemzésben használt névszerkezeti fogalmakra lásd HOFFMANN 1993: 43–66), azaz nincs közöttük olyan, amelyben a hely településjellegére utaló névrész (*lak*, *ház*, *falu* stb.) fordulna elő. Hogy ezek a nevek lakhelyet jelölnek, arra a latin szöveg is csak két esetben utal a *villa* földrajzi köznévvel (23., 46.), a többi nevet későbbi említések (*Tichon*, *Gisnav* stb.), analóg tulajdonnévi példák (*Knez*, *Olup* stb.) és helynév-tipológiai jellegzetességek (*Opoudi*, *Lopdi* stb.) alapján sorolhatjuk a településnevek közé. Meg kell jegyezni, hogy a településnév fogalmát itt a lehető legtágabb értelemben használ-

lom, ide számítva akár a legkisebb lakóhelyet is. Az oklevélben említett települések méretéről egyébiránt adatok híján még csak viszonylagos fogalmaink sem lehetnek, de ez a nevek tipológiai jellegzetességeivel amúgyis aligha van összefüggésben.

A településnevek nagyobbik fele pusztaszemélynévből való, az ezek alapjául szolgáló nevek a korabeli magyar személynévállomány különböző eredetbeli rétegeibe tartoznak bele: a hagyományos eredetűek szerint vannak köztük török (*Olup, Culun*), szláv (*Tichon, Knez, U[gr]in*) és esetleg német (*Ecli*) eredetű személynévből alakultak, de képviselve vannak a keresztény latin névkincs magyaros formájú, személynévképzős alakjai is (*Mortis, Petra, Petre*). Magyar eredetű nevek is szolgálhattak településnevek alapjául: biztosan ilyen az *Ursa* és az *Opoudi*, talán ide tartozik a *Fotudi* és a *Lopdi*, míg a *Thelena*-t ismeretlen eredetű személynévből alakult településnévnek tartom. A településneveket alkotó személynevekről megállapítható, hogy döntő többségük az adott korban közszei jelentésvonatkozással nem rendelkezett, ez legfeljebb egy-két magyar eredetű személynév esetében tehető fel. *Turku* település neve leginkább népnévből magyarázható, de a személynévi áttétel lehetősége sem hagyható figyelmen kívül. E fenti nevek esetében nyilvánvaló a települések lakójával, népességével kapcsolatos névadási motiváció megléte, az elnevezések keletkezésének pontosabb körülményeiről viszont semmiféle ismerettel nem rendelkezünk. Azt azonban feltétlenül le kell szögezni, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév etimológiai eredete etnikai vonatkozású következtetésekhez alapul semmiképpen sem szolgálhat.

A Tihanyi alapítólevélben található további öt település a természeti környezet alapján kaphatta nevét, akár úgy, hogy a névadásban közszekeket használtak fel, akár úgy, hogy e nevek korábban természeti névként, tehát tulajdonnévként voltak használatosak, amelyeket aztán településnévként is alkalmaztak. (Bár ez utóbbi lehetőség mellett több érv is szólhat, az itt következő településnevek mögött esetleg meghúzódó természeti neveket a megfelelő névcsoportban nem vettem figyelembe.) E nevek szemantikai tartalma utalhat állatvilágra (*Gisnav, Uluues*, s ide sorolom a véleményem szerint a *holló*-val kapcsolatba hozható *Huluoodi*-t is), növényzetre (*Sumig*) és domborzati viszonyokra (*Segisti*, vö. *ség 'domb'*). Az utóbbi négy név képzővel alakult — akár már természeti névként is —, az egyetlen képző nélküli alak által jelölt hely, *Gisnav* viszont esetleg más motiváció alapján (pl. díszótartásra utalva) is kaphatta a nevét.

A településnevek mellett a műveltségi nevek csoportjában másfajta helyek nevét is megtalálhatjuk. Az alapítólevélben említve vannak halászhelyek (*Seku ueieze, Putu uueieze*), vásárhely (*Mortis uuasara*), utak, közlekedő helyek (*Ohut, hodu utu*, talán a **Kangrez út(ja)* és az **Ecli-rév ~ réve*), megművelt területek nevei (*Petre zenaia, Bagat mezee*, a bizonytalan státusú *Kert hel* vagy *Kert*), egy sírhely (*Leansyher*, ha ez helynév és nem közszei megjelölés), vala-

mint — ha esetleg tulajdonnévnek tekintjük őket — határjelek megnevezései (*Uluues megaia*, *U[gr]in baluana*, *baluan*). Az ide tartozó nevek szerkezeti szempontból — egy-két bizonytalan státusú elem kivételével — kétrészesek, alaprészük a hely fajtáját kifejező földrajzi köznévi (*út*, *vásár* 'vásártartás helye', *mező*, *széna* 'szénatermő hely' stb.), bővítményrészük pedig a biztos nevek döntő többségében személy(eke)t jelölő név (*Bagat*, *Petre*, *Mortis*: ez utóbbi a *Mortis uasara*-ban esetleg települést jelölő névrész is lehet, és talán a *Seku*, *Putu*) vagy közszó (*Lean*, *hodu*). Melléknévi jelző (*Oh*) csupán egyetlen névben szerepel.

5.3. A természeti nevek között ugyancsak egyetlen idegen eredetű nevet találunk: a *Balatin* ~ *Bolatin* tó nevét. A mintegy félszáz e névfajtába tartozó név nagyobbik fele kétrészes helynév, amelyek között alig akad bizonytalan tulajdonnévi státusú elem. E kétrészes nevekben az alaprész szerepét kivétel nélkül a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi tölti be. A bővítményrész a nevek egyharmadában a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli (*Nogu azah*, *fekete kumuc*) vagy főnévből képzett (*Kues kut*, *Cues humuc*, *fuegnes humuc*) melléknévvvel, számnévvvel (*harmu ferteu*, *harmu hig*), valamint főnévi jelzővel (*Zilu kut*, *munorau kereku* ~ *monarau kerekv*).

A kétrészes természeti nevek között nyolc olyan található, amelyben részegész viszony fejeződik ki: ezek legtöbbször valaminek a fejét (*Sarfeu*, *Aruk fee*, *Nogu azah fehe*), illetőleg a tövét (*Keuris tue*, *Aruk tue*), vagy — a fenti szemlélethez hasonlóan — a kezdetét (*Ziget zadu*) és a végét (*Gnir uuege*) jelölik meg. A birtokos jelzős viszony csak két név esetében nincs birtokos személyjellel is nyomatékosítva. Ez a grammatikai szerkezet lokális összefüggést is kifejezhet (*Ohut cuta* 'az Ó útnál lévő kút', *Fizeg azaa* 'az a völgy, amelyben a Füzegy patak folyik', és esetleg két bizonytalan tulajdonnévi státusú névben: *Gnir uuege holmodia*, *Mortis uasara kuta*), de ugyanez a szemantikai tartalom más szerkezetben is megjelenhet (*eri itu* 'az érnél lévő itató', *Eleuui humuk*). A részegész, illetve a lokális viszonyt kifejező nevek bővítményrésze egyetlen kivétellel főnévi szófajú névrész, amely több esetben tulajdonnévi értékben szerepel a kérdéses helynévben úgy, mint a Kőrös, Sár és Füzegy víznév. Más nevek bővítményrészeként földrajzi köznévvvel azonosítható lexéma áll, amely azonban — ahogyan erről már a 4. pontban szó esett — akár tulajdonnévi értékű névrésznek is felfogható. Bővítményrészként két biztos (*Ohut cuta*, *Nogu azah fehe*) és két bizonytalan státusú névben (*Gnir uuege holmodia*, *Mortis uasara kuta*) olyan másik helynév szerepel, amely eredetileg önmagában is kétrészes.

A kétrészes természeti nevek között három olyan is van, amelyben személyhez fűződő kapcsolat fejeződik ki: *Koku zarma*, *Luazu holma*, *Babu humca*. A jelölt birtokos jelzős viszony alapján valószínűleg vagy ebbe, vagy az előző névtípusba sorolhatjuk a *Gunusara* és a *Serne holma* neveket, amelyeket az előtag-

jük kellően nem világos etimológiai tartalma miatt nem tudunk pontosabban elemezni.

Az egyrészes természeti nevek körében igen sok a bizonytalan tulajdonnévi státusú elem, ilyen az ide sorolt nevek kétharmad része. A földrajzi köznévvvel azonos alakú elemek között mindössze kettő biztosan helynév (*Fuk, Sar*), a többi köznévv is, tulajdonnévv is lehet (*Zakadat, aruk, Seg, hurhu, aiu*). Ugyanígy bizonytalan a más nevekből kikövetkeztethető névrészek értéke is (*Ziget, eri, Aruk*, valamint a *Gnir*, ha 'mocsár' értelmű). Növénynévből metonímiával alakult a *Keuris* és a *Gnir* (ha a szó eredetileg 'nyírfa' > 'nyírerdő' értelmű), s ugyancsak metonimikus eredetű a *Ruuož licu* (amely nem magának egy rókalyuknak, hanem területnek a nevéként szintén egyrészes névnek számít). Metonímiával műveltségi névből is jöhetett létre természeti név: biztosan ilyen a *Culun* 'víz', valószínűleg ide tartozik a *Segisti* 'víz' és talán a *Turku* is.

Az egyrészes nevek között kisebb csoportot alkotnak a névképzéssel alkotott helynevek. Mindössze két biztos (*Fizeg ~ Fyzege* és *Cuesti*) és két bizonytalan névstátusú eset (*holmodi, Asauuagi*, ez utóbbi akár a műveltségi nevek közé is sorolható) tartozik ide.

A természeti nevek között legnagyobb számban a vizeket megjelölő nevek fordulnak elő, ezeket a domborzati nevek követik. Több esetben (például az *árok* névrészt tartalmazó megnevezésekről) nem állapítható meg pontosan, hogy a név vízre vagy domborzati formára vonatkozik-e. Más helyfajta ritkábban történik utalás az alapítólevél neveiben.

6. A fentiekben azokat a nyelvi-névtani jegyeket igyekeztem viszonylag részletezően bemutatni, amelyek a Tihanyi alapítólevélben előforduló helynevekben megmutatkoznak. Az alábbiakban ezek közül azokat a legfontosabb jellegzetességeket emelem ki, amelyek — elsősorban a hasonló elemzésekből leszűrt tanulságokkal való összevetés révén — leginkább alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére is.

Elsőként fontos megállapítani, hogy az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg: Kesztlőc település és a Balaton tó neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba. Az 1055-ből való oklevéllel kapcsolatban korábban KRISTÓ GYULA is a belső névadás túlsúlyát emelte ki, bár jó néhány általa szláv és török származásúnak vélt nevet is felsorolt a magyar eredetűek mellett (1993: 204). Később azonban nagyobb hangsúlyt kapott nála az idegen eredetű nevek csoportja, amelyek szerinte a „fontosabb objektumok” nevéként szerepelnek az alapítólevélben, s a szláv, illetve szláv előzményre visszavezethető, valamint török és német eredetű nevek között 15 helynevet említett meg (KRISTÓ 2000: 23), s ezt a listát még ráadásul a szlávból tükörfordítással keletkezettnek magyarázott

Fehérvár nevével is megtoldotta (vö. KRISTÓ 1996). A valós helyzet ezzel szemben a fenti két idegen eredetű névvel — amelyek az oklevélben már magyaros hangalakban jelennek meg — teljesen más arányokat mutat. Ennek a jelentőségét azért kell kiemelni, mert a történettudomány a régebbi korok etnikai összetételének rekonstruálásában szívesen támaszkodik a helynevek eredetbeli rétegeinek vallomására. (A nyelvi és az etnikai rekonstrukció egyébként önmagában is igen bonyolult összefüggéseire azonban itt nincs mód kitérni.)

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névtani szempontból két határozottan elkülönülő nagyobb csoportot alkotnak, s az e csoportokba tartozó nevek egyszersmind másfajta helyeket is jelölnek. A településnevek szerkezeti tekintetben élesen különböznek az összes többi névfajtától, mivel a *Feheruuaru* kivételével egyrészesek, s döntő többségük személynévből jött létre, mégpedig metonimikus névalkotással, azaz a személynévek önmagukban, helynévképző nélkül szerepelnek helynévként. Az összes többi névfajtára: a természeti nevekre és a nem települést jelölő műveltségi nevekre ezzel szemben a kétrészes névszerkezet jellemző. Ennek a megállapításnak az érvényét az sem korlátozza jelentősebben, hogy az itt említett névfajtába tartozó neveknek a mintegy harmada egyrészesként szerepel a fenti áttekintésben, ezek között ugyanis igen magas a bizonytalan tulajdonnévi státusú elemek száma, amelyeket figyelmen kívül hagyva az egyrészesek aránya egyhatod részre csökken. Az egyrészesek között — mind településnévként, mind természeti névként —, ha nem is nagy számban, de jelen vannak a helynévképzéssel alakult nevek is, amelyek a képzők változatosságát figyelembe véve színes csoportot alkotnak a Tihanyi alapítólevélben: *-d(i)*, *-gy*, *-s*, *-st(i)*.

A kétrészes nevek alaprésze kivétel nélkül a helyfajtáját megjelölő földrajzi köznévi, s ez a szócsoporthoz adja az egyrészesek természeti nevek nagyobb hányadát is, de a földrajzi köznevek — elsősorban a rész-egész, illetve a lokális viszonyt kifejező nevekben — bővítményrészeként is állhatnak. A kétrészes nevek grammatikai szerkezetére jellemző a jelölt birtokos jelzős viszony, amely tulajdonképpen birtoklást azonban csak ritkán fejez ki, s ezzel is összefüggésben gyakori a főnévi jelzői bővítményrész előfordulása.

A településnevek és a többi névfajta tipológiai tekintetben határozottan elkülönülő csoportját azonban számos kapocs össze is köti: személynévek például nemcsak településnevekben jelennek meg, hanem a nem településnévi műveltségi nevek bővítményrészeként is ezek a leggyakoribbak — ami a névfajta köztes tipológiai jellegére is utal egyben —, de előfordulnak a természeti nevek között is. Az egyes névfajták kapcsolatát jelzi továbbá, hogy a helynevek egy része jelentésváltozás révén kapott újabb jelentést, s lett településnévből természeti név, vagy ami még gyakoribb: természeti névből településnév. Ez azt jelenti, hogy a metonímia mint névkeletkezési folyamat a helynevek rendszerén belül is fontos névalkotási eszköz volt. Másodlagos, más helynév felhasználásával létrehozott

nevek a kétrészesek között is találhatóak, azaz a régi névadás is határozottan támaszkodott a mindenkori névállományra.

Úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél szórványainak az itt bemutatott két nagy jellegzetes csoportja — a személynévből alakult egyrészes neveké, illetve a kétrészes szerkezetű, földrajzi köznévi alaprésszel alkotott mikroneveké — a régi magyar helynévadás két fontos, alapvető típusát képviseli. Aligha lehet véletlen, hogy az ősmagyar korból fennmaradt két magyar helynév, két szállásterület neve, amely **Lëbedi* és **Etëlküzü* formában rekonstruálható, éppen ezt a két névtípust képviseli. Ezt az egyezést a magyar helynévadás folytonosságát bizonyító tényezőnek is tekinthetjük.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp. DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A tihanyi apátság története*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNny.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk*. *NÉ.* 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007c), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. 354–70.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.
- KRISTÓ GYULA (1993), Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *NÉ.* 11: 200–5.

- KRISTÓ GYULA (1996), Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Szerk. FARKAS GÁBOR. Székesfehérvár. 163–79.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. MNyTK. 50. sz. Bp.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A Dömösi adománylevél hely- és vízrajza*. MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.